

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2017. – Т. 35-36. – С. 208-213

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2017. – Volume. 35-36. – pp. 208-213

УДК: [316.74:32](497)

© Віра Бурджак¹

Еволюція політичної культури в Балканських державах

Автор доводить, що розміщені на Балканах 12 держав, мають цілком відмінні політичну культуру та політичні процеси. Здебільшого ці процеси історично зумовлені. Серед них привабливим зразком політичного статусу може бути Болгарія, яка має стабільний демократичний режим (крім проблем) та мирне співіснування меншин і етнічних спільнот. Важелем для цього має стати концентрація уваги на спільних ініціативах регіону, на поглибленні політичної співпраці і прискоренні дії інтеграційних механізмів.

Ключові слова

Держави Балкан, політична культура, Болгарія, інтеграція.

Evolution of Political Culture in the Balkans States

The author argues that 12 states of the Balkans have a completely different political culture and political processes. First and foremost, these processes are historically predetermined. Even within the Ottoman Empire, the policy of these regions was aimed at "breaking off" from the Ottoman political culture, reducing its impact on the subjects that were part of the empire. Although the Balkans form a single whole, but time has had a different effect on the various participants in the political process. Thus, some modern states are experiencing a crisis typical of the period of the development of national states (Kosovo, Bosnia and Herzegovina), others are in the process of creating a modern democratic state, and the third ones are trying to 'comprehend' the integration processes. Furthermore, an attractive model of political status can be Bulgaria, which has a stable democratic regime (besides some problems) and the peaceful coexistence of minorities and ethnic communities. The leverage for this should be focused on joint initiatives in the region, on enhancing political cooperation and accelerating the integration mechanisms.

Keywords

The Balkans States, political culture, Bulgaria, integration.

Суспільні відносини і, зокрема політичні, дуже ускладнилися під дією глобалізації та специфічних факторів, які розвиваються в різних регіонах Європи. Можна припустити, аналізуючи хід політичного процесу, що до певного етапу розвитку у міжнародних відносинах глобального світу домінували елементи, які служили певним орієнтиром для держав (блокове протистояння, баланс сил тощо), а сьогодні, очевидно, слід розглядати нові елементи, які надзвичайно урізноманітнили ці відносини. На підтримку даної тези про складність суспільних відносин, та того, як вони відображаються на політичних відносинах, можна навести аргумент, пов'язаний з двома, на перший погляд різними процесами, але такими, що інтенсивно розвиваються в євроатлантичному регіоні. Йдеться про тенденції повернення до сильної національної держави в межах ЄС, з розвитком атрибутів такої політики, і посиленням комунітаризму² у постмодерних державах Заходу, як реакцію на глобалізацію і як спробу пошуку ідентичності в межах спільноти.

Перший процес, на нашу думку, чітко продемонструвала відмова ряду держав підтримати проект Конституції Європейського Союзу (згодом, під егідою Німеччини ця ініціатива була

¹ Доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна, Email: vira_burdjak@chnu.edu.ua

² Манчев, Кр. (2007). История на националния въпрос на Балканите, Трето преработено и допълнено издание, София, Парадигма, с. 112-113.

замінена на Лісабонську стратегію), що чітко вказує на бажання розмежування, поділу, збереження національного фактору в спільній політиці. Водночас різні дані свідчать, що в Західній і Центральній Європі та Сполучених Штатах активізувалися процеси згуртування громадян, які об'єднуються, зареєструвалися як різні юридичні особи, наприклад, в клубах за інтересами. В їх діях чітко простежується прагнення суспільства до більш інтенсивної соціальної співпраці, об'єднання та особистої ідентифікації як частини спільноти. Втім, картина все більше ускладнюється, якщо звернутися до розвитку подій у Південно-Східній Європі (ПСЄ) та на Балканах.

Розвиток політичної культури і політичних процесів у ПСЄ та на Балканах цілком відмінні. Здебільшого ці процеси історично зумовлені. Ще в межах Османської імперії політика цих регіонів була спрямована на «відрив» від османської політичної культури, зменшення її впливу на суб'єкти, що входили до складу імперії. Згодом, в процесі будівництва національної держави, цей стиль політики циклічно повторювався. Хоч Балкани складають єдине ціле, але час по-різному впливав на різних учасників політичного процесу. Так, деякі сучасні держави переживають кризу, характерну для періоду розбудови національних держав (Косово, Боснія і Герцеговина), інші знаходяться в процесі створення модерної демократичної держави, а треті намагаються «осмислити» інтеграційні процеси.

Одна з найбільш характерних рис балканської політичної культури – прагнення сформувати позитивний «імідж» серед західних держав. Це має певне пояснення, адже тривалий час політична еліта держав ЄС-15 розглядала Балкани як суб'єкт, що, на її думку, населений «поганими європейцями» серед кращих держав світу, а уявний кордон з Південно-Східною Європою служив поділом. Втім, аналіз Балкан може бути адекватним, лише якщо розглядати концепцію Європи в дискурсі. Нещодавно «старі» європейці об'єдналися навколо думки, що Балкани є мікромоделлю партикуляризованої Європи³, яка сформувалася в результаті політичного вакууму після Другої світової війни, і це відобразилося на поєднанні зовнішньої політики держав Західної Європи стосовно інтеграції Балкан. З розширенням Європейського Союзу до 28 держав-членів і з політичними проблемами адміністративної реформи в самому Євросоюзі, ідея Балкан як політично стабільного цілого стає все більш актуальною і має ввійти до порядку денного зацікавлених сторін.

Нині в еволюції балканських держав спостерігається дві лінії розвитку – політично формальний і неформальний рівень комунікації. І якщо в західній частині європейського континенту синхронізація двох ліній була досягнута, то на Балканах вони все ще далекі від перетину. Це також пояснює концепція про балканську політичну еліту як щось далеке від мас⁴. Дії учасників процесу прийняття рішень, здається, не стосуються виборців, а отже, припускається розуміння балканської політики як чогось «поганого», «брудного», доступного лише для обраних. Таке розуміння політичних процесів ще більше ускладнює тезу про інтеграцію в регіоні, адже реалізація політичної волі зазвичай відбувається двома шляхами: коли існує громадська підтримка певної політики, чи, за її відсутності, воля політичної еліти проголошується як загальна. Сучасна проблема для Балканських держав полягає в тому, що тут відсутні показники для обох вказаних шляхів⁵.

Зазначимо, що в політичній ідентифікації балканських національних держав переважають наголоси на конкуренції й протистоянні. За наявності потужної і традиційної політичної культури, з давніх часів окремі етноси прагнули чітко виражати свої відмінності для того, щоб зберегти ідентичність і вижити. У цьому сенсі акцент на різноманітність був життєво важливим. Продовження звичної політики присутнє в наступальному націоналізмі Македонії, як на рівні політичних еліт, так і на рівні масової культури. Таке поєднання культурних відмінностей, активоване процесом ісламізації, культивується на Західних Балканах, значно зменшуючи можливість мешканців для самоідентифікації в регіоні (що виходить з середини, а не «принесене» ззовні). Дійсно, суперечності і проблеми з ісламізацією існують, що пояснюється відсталістю еволюційного розвитку, відродженням вже ніби подоланих антагонізмів. Так, хоч в Європі бо-

³ Delhey, J. (2012). Generalizing Trust: How Outgroup-Trust Grows Beyond Ingroup-Trust, *World Values Research*, Vol.5, №3, p. 49.

⁴ Славев, Т. (2009). Политическа култура на Балканите и политически перспективи, *България в Европа и света*, София, Център за европейски и международни изследвания Фондация «Фридрих Еберт», С.121.

⁵ Конфликты на пространстве бывшей Югославии. Справка. URL: <https://ria.ru/spravka/20110720/404635550.html> (дата звернення 20 жовтня 2017).

лючі дискусії про «захоплені» території припинилися понад два десятиліття тому, на Балканах це питання все ще не вирішене і територію (в географічному сенсі), як сутність явища, пов'язують з політичною ідентифікацією різних балканських спільнот та цілих суспільств.

Політичне усвідомлення Балкан – це сприйняття їх як об'єкта, а не суб'єкта, як «жертв» і страждальців, що викликає формування зворотних комплексів, наднаціональних амбіцій і спотворене тлумачення історичної об'єктивності (наскільки це можливо взагалі). Звідси випливає основна відмінність між європейськими традиціями і традиціями Балкан: якщо перші характеризуються безперервністю, то Балканська політична культура завжди дотримувалася лінії розломів. Звичай переривання традицій, закладених попередніми правителями, надзвичайно динамічний, революційний, а не еволюційний (як швидке звільнення від Османської імперії та швидка заміна комуністичної політичної системи новими демократичними інститутами). Це зумовлює труднощі і складність сприйняття Балкан самими мешканцями – балканцями та ідентифікації політичної суб'єктності.

Втім, це доволі суперечлива теза, але подібні висновки насправді такі, що балканська політична культура надзвичайно складна, неоднорідна, виражена у співіснуванні багатьох «інших» в одному регіоні. Крім того, Балкани дійсно сприймаються як атомізована реальність вже тривалий час, про що свідчить і наявність балканського ортодоксального та балканського романогерманського типів релігійних та правових систем тощо⁶.

Американський соціолог, представник структурно-функціональної школи Т. Парсонс у праці «Соціальна система» розглядав суспільство як систему, що складається з окремих, інтегрованих елементів. Такими елементами у структурі кожного суспільства він визначав: суспільні цілі, норми, цінності, ролі. Суспільство складається з інститутів, кожен з яких є підсистемою великої суспільної системи. Кожній суспільній системі (підсистемі) властиві чотири основні функції, що забезпечують її збереження й виживання: адаптація, тобто специфічний різновид взаємодії соціальних суб'єктів із середовищем, в результаті якої відбувається пристосування її вимог до середовища; досягнення цілей (забезпечує політична підсистема, політика); інтеграція, досягнення стану зв'язаності диференційованих елементів, наявність упорядкованості, безконфліктності відносин між соціальними суб'єктами-індивідами, спільнотами, організаціями (правові інститути, владні структури, норми права, звичаї); підтримання системи (вірування, мораль, органи соціалізації – сім'я, школа, мистецтво тощо)⁷.

Ці культурні нашарування відображені і в структурній складності Балкан, які доволі чітко проявляються через наявні у регіоні конфлікти: по-перше, внутрішні конфлікти в країнах; по-друге, конфлікти між країнами; по-третє, конфлікти на культурному та геополітичному, глобальному рівні (у контексті глобалізації)⁸. Слабкість політичної структури полягає у відсутності єднання для співпраці і взаємного пошуку прогресу в політиці на державному рівні і на місцях. Існує характерна тенденція, суть якої в тому, що всі політичні успіхи держав досить подібні, оскільки кожна намагається виграти «за рахунок іншої». Це створює відчуття, що кожна політична дія однієї з балканських держав змушує подібно діяти інших.

Структурна складність проявляється також на культурному рівні. Проблеми в розбудові національних держав на Балканах створили умови для сприйняття їх суспільств у цілому, адже акцент робиться на загальні національну та внутрішню схожість, на відміну від інших. Головна проблема полягає в тому, що в балканській політичній моделі відсутній чистий антропоцентризм, характерний для західноєвропейського об'єднання. Саме в суті загальних, класичних і визнаних культурно-політичних моделей можна знайти відповіді щодо інтеграції Балкан, а передумови для цього існують. Якщо дотримуватися думки Ж.-Ж. Руссо, який стверджував, що для побудови сучасної держави необхідно знищити всі традиційні спільноти⁹, то балканські держави намагаються стримати розвиток політичної культури, як характерний елемент націо-

⁶ Интересы и възможности за сътрудничество между държавите от Югоизточна Европа, (2012), т. 1, София, Издателски комплекс, УНСС, с. 29.

⁷ Parsons, T. (1991). *The Social System*, New York: Routledge, p. 24-35.

⁸ Чавдарова, М. (2008). Пет причини за дезинтеграция на балканския етнодържавен ред, *Международные отношения*, № 2, С. 37.

⁹ Руссо, Ж.-Ж. (2001). Про суспільну угоду, або принципи політичного права, Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal. С. 53-54.

нальності. Втім, коли йдеться про кризу національної ідентичності, ці спроби (включно з політичними елітами) приречені на провал, що може привести до відставання у розвитку.

Спроби балканських держав «закритися» і відмежуватися, до певної міри, сучасні¹⁰. Глобалізація знову спровокувала дискусію про пошуки ідентифікації. На структурному рівні Балкани мають переваги, але будучи об'єктом для спостереження і бажаючи бути «включеними» в критерії демократії, вони ніби розриваються між двома тестами одного курсу. У той час, коли всі національні політичні культури повертаються до етнічних витоків і так намагаються знайти своє місце, від регіону очікується, що він виглядатиме більш глобально. Це значно ускладнює проблеми ідентифікації, і, можливо, найкращий вихід – використати всі загальні балканські елементи політичної культури, за прикладом ЄС-15, що сприятиме поглибленню інтеграції, співробітництва, а також зміцнює національний фактор.

Фактор ризику такого типу політичного розвитку – трансформація політичного курсу до явного чи замаскованого націоналізму. Націоналізм як політика присутній у всіх балканських державах без винятку, але в різних формах. Балканський націоналізм настільки міцний, що Османській імперії не вдалося за п'ять століть ні уніфікувати, ні асимілювати окремі національні спільноти. В сучасних умовах він перебуває у латентному стані, але в моменти неспокою в політичному середовищі, він створює значну напругу.

Націоналізм також можна визначити як «зручну» форму колективної ідентичності. Найчіткіше він проявляється, коли необхідні політичні зміни. Не випадково в ситуації, коли стабільний майбутній розвиток Балкан пов'язують з членством в Євросоюзі, все сильніше звучать націоналістичні виклики. Цей процес також характерний для самого ЄС. Балканці традиційно вважають за краще визначати себе через колективну ідентичність, адже впродовж тривалого часу для цього не було умов. Нині ж ідентичність пов'язана з вибором. Існуючі ідентичності у світі доступні для всіх, але на рівні громадян Балкан, це знову складно, оскільки політичні еліти недостатньо асимілювали різницю між політичною ідентичністю та природною, культурною ідентичністю. Історія свідчить, що політична ідентичність не настільки стійка, або її важко підтримувати, що провокує спроби поєднання традиційної політичної культури з новою формою політичного розвитку. Парадоксом на Балканах є те, що ідентичність сприймається як політична (але це розуміння складне, навіть неможливе), чи як звичаєва, природна (але такий регіональний тип може бути небезпечним).

Ключовий момент у політичній орієнтації Балкан був на початку 1990-х рр.¹¹ Південно-Східна Європа, як частина колишнього соціалістичного блоку, представляла доволі взаємопов'язану політичну цілісність. Західна Європа довго боялася розглядати цю частину світу як такий суб'єкт, що вже досягнув ступеня культурної та політичної ідентичності. Був вироблений підхід до ієрархізації держав за ступенем готовності до виконання критеріїв ЄС. Це створило внутрішню напругу і налаштувало держави одну проти іншої. Нині практикується інший підхід – регіон, який свідомо сприймають як оновлений, готовий для створення однорідної структури. У цьому випадку можна вважати успішною болгарську модель.

Здатність болгарського суспільства перегорнути сторінку етнічного протистояння, незважаючи на історичні моменти надмірної ескалації, може бути реалізована на регіональному рівні. Політична еліта Болгарії в певний момент усвідомила, що інтеграція етносів, відбувається шляхом забезпечення каналів для комунікації, як між етнічними спільнотами, так і між спільнотами та політичною елітою. Втім, відсутність політичної волі та здатності пожертвувати кимось з політичного керівництва серед частини балканських суб'єктів (держав) для загальної балканської долі, роблять не можливим на цьому етапі змістовне регіональне співробітництво та стабільність регіону.

Головна особливість балканської політичної субкультури – це мультикультуралізм, який розуміють як наявність багатьох культур. Є деякі особливості, що відрізняють балканський мультикультуралізм від американського. Так, з одного боку, розуміння культури окремих спільнот переважно як етнічних, а не таких, що ґрунтуються на глобальних чи інших вихідних позиціях

¹⁰ Чавдарова, М. (2008). Политически системи и външна политика на балканските държави, София, УИ Стопанство, С. 235.

¹¹ Чавдарова, М. (2008). Политически системи и външна политика на балканските държави, София, УИ Стопанство, С. 193.

(балканець буде визначатися у культурі відповідно до його етнічної належності, а не у зв'язку з його належністю до певної політичної сили чи екологічного руху). Крім того, якщо американські спільноти мають чіткий час виникнення, то на Балканах всі культурні спільноти претендують на споконвічність та першість, оскільки основна їх мета не політика компромісу і розуміння, а власне позиціонування як домінуючого суб'єкта. Саме тут є труднощі, коли стверджується, що мультикультуралізм, який розуміється більше як взаємне проникнення культур, як культурний обмін тощо, міг би стати адекватним рецептом для зняття політичної напруги.

Суто політичні перешкоди для взаємної поваги створюють чимало фізичних обмежень на Балканах. Якщо говорити про мультикультуралізм, то, безумовно, необхідно, щоб діяв вільний рух, товарів, людей і капіталу, тобто, щоб була повна свобода пересування. У контексті політичної культури, це неможливо. Циркуляція в цьому сенсі означатиме динаміку, процес, який дуже поважають в ЄС. Але в перший період, коли почнуть виникати різні етнічні, релігійні чи інші визначальні елементи політичної культури, на Балканах з'явиться напруга, тому що політичний простір не готовий до цього. Вакуум, що з'явиться в політичному просторі, з легкістю займуть популізм чи націоналізм балканського зразка, а це небажані явища.

Як ці культурні та політичні нашарування відобразяться на чинному у балканських державах політичному процесі є питанням виключної важливості, оскільки воно окреслює можливість політичної співпраці. Всі приклади загальних балканських ініціатив не вказують на існування політичної волі чи прагнення до політичної співпраці й інтеграції, а швидше викликані об'єктивними потребами чи з'явилися в результаті інтересів сил, які знаходяться поза межами Балкан. Так, багатостороннє військове співробітництво у Чорноморському регіоні представлено регіональною організацією BLACKSEAFOR¹², до якої ввійшли шість прибережних Чорноморських держав – Болгарія, Румунія, Україна, Росія, Греція та Туреччина. У 2000 р. вони створили Робочу групу з питань Чорноморської військової співпраці, діяльність якої – рятувальні операції в разі катастрофи, очищення від мін; гуманітарна допомога, захист навколишнього середовища та операції з підтримки миротворчих операцій під егідою ООН чи ОБСЄ.

Незважаючи на наявність цієї організації, вона не мала реальних механізмів (конфлікт Росія – Грузія щодо Південної Осетії) безпеки, хоча опиралася на військове співробітництво. Конкретним прикладом «створення моделі співпраці» є багатонаціональна модель SEEBRIG (Південно-Східна європейська бригада), заснована в 1988 р., відповідно до одного з варіантів багатонаціональних сил НАТО – «НАТО Плюс», яка є коаліцією держав-членів та держав зі статусом партнера¹³. Метою бригади є спільні операції НАТО та держав-членів ініціативи «Партнерство заради миру». Хоча бригада має кілька миротворчих місій (у тому числі в Афганістані), на Балканах така місія відсутня. Цілком зрозуміле питання, чому, коли встановлено такий тип інституції, вона не бере участі у моніторингу та місіях в Косово? Відповісти на це питання складно, з огляду на відсутність доступної інформації.

Наведені приклади – лише деякі з наявних складних проблем, які слід відзначити у політичному спілкуванні в регіоні. Справа в тому, що коли в якоїсь балканської держави складається партнерський пріоритет у взаєминах з кимось з великих акторів міжнародних відносин, то її взаємини з іншими державами півострова набувають досить хаотичного характеру чи, в кращому випадку, стають неефективними. Єдиний можливий вихід – поява привабливого центру, який би зміг навести порядок у відносинах через взаємну співпрацю та впровадження загальних моделей і завдань.

Роль Болгарії на Балканах часто визначається як стабілізуючий фактор, але, мабуть, цього недостатньо. Безумовно, позиція Болгарії, аналізуючи яку можна зробити позитивні висновки (крім політичної й економічної), та, що вона є активним, регіональним чинником. Проблем, однак, є декілька, попри існуючі об'єктивні умови для того, щоб держава стала рупором і виразником всіх балканських інтересів. Болгарія повинна бути привабливим зразком політичного статусу для інших балканських держав, з точки зору того, що вона має стабільний демократичний режим (попри проблеми) та мирне співіснування меншин і етнічних спільнот. Крім того,

¹² Aydin, M. Regional Cooperation in the Black Sea and the Role of Institutions, *Perceptions*, 2005, Autumn, P. 82.

¹³ South-Eastern Europe Brigade 'SEEBRIG'. URL: <http://www.seebrig.org/mpfsee/south-eastern-europe-brigade-seebrig-2.html> (дата звернення 20 жовтня 2017).

болгарське суспільство важко сприйняло політику проведення реформ, а частині балканських держав ще належить його здійснити. В такій складній ситуації, болгарська політична еліта (в найширшому сенсі терміну) не лише повинна бути готова допомогти, але прагне визначити пріоритети порядку денного. Важелем для цього має стати концентрація уваги на спільних ініціативах регіону, на поглибленні політичної співпраці і прискоренні дії інтеграційних механізмів.

Список джерел

1. Балканите – криза на идентичностите и межкултурни комуникации (2000), *Вестник «Култура»*, бр. 19/20, 17 май.
2. Валявичарска, Ж. (2005). Културата като технология на политическо управление. URL: <http://www.setimes.com/> (дата звернення: 12.09.2017).
3. Интереси и възможности за сътрудничество между държавите от Югоизточна Европа, (2012), Т.1, София, Издателски комплекс –УНСС, 294 с.
4. Конфликты на пространстве бывшей Югославии. Справка. URL: <https://ria.ru/spravka/20110720/404635550.html> (дата звернення 20.10.2017).
5. Манчев, Кр.(2007). История на националния въпрос на Балканите, Трето преработено и допълнено издание, София: Парадигма, 504 с.
6. Руссо, Ж.-Ж. (2001). Про суспільну угоду, або принципи політичного права, Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal. 349 с.
7. Славев, Т. (2009). Политическа култура на Балканите и политически перспективи, *България в Европа и света*. София, Център за европейски и международни изследвания Фондация «Фридрих Еберт», С.120-127.
8. Чавдарова, М. (2008). Пет причини за дезинтеграция на балканския етнодържавен ред, *Международни отношения*, № 2, С. 35-42.
9. Чавдарова, М. (2008). Политически системи и външна политика на балканските държави, София, УИ Стопанство, 414 с.
10. Delhey, J. (2012). Generalizing Trust: How Outgroup-Trust Grows Beyond Ingroup-Trust, *World Values Research*, Vol. 5, № 3, P. 46-69.
11. Parsons, T. (1991). *The Social System*, New York: Routledge, 575 p.

References

1. Balkanite – kriza na identichnostite i mezhdukulturni komunikatsii (2000), *Vestnik «Kultura»*, бр. 19/20, 17 maj.
2. Valyavicharska, Zh. (2005). Kulturata kato tekhnologiya na politicheskoto uprevlenie. URL: <http://www.setimes.com/> (data zvernennya: 12.09.2017).
3. Interesy i vyzmozhnosti za sytrudnichestvo mezhdur dzryzhavite ot Yugovostochna Evropa, (2012), T. 1, Sofiya, Izdatelski kompleks – UNSS, 294 s.
4. Konflikty na prostranstve byvshel Yugovoslavii. Spravka. URL: <https://ria.ru/spravka/20110720/404635550.html> (data zvernennya: 20.10.2017).
5. Manchev, Kr. (2007). Istoriya na natsionalniya vypros na Balkanite, Treto preraboteno i dopylneno izdanie, Sofiya: Paradigma, 504 s.
6. Russo, Zh.-Zh. (2001). Pro suspilnu ugrodu, abo pryntsyipy politychnogo prava, Per. z fr. ta kom. O. Khoma. Kyiv: Port-Royal. 349 s.
7. Slavev, T. (2009). Politicheska kultura na Balkanite i politicheski prspektivi // *Bylgariya v Evropa i sveta*. Sofiya: Tsentr za evropejski i mezhdunarodni izsledvaniya Fondatsiya «Fridrikh Ebert», S.120-127.
8. Chavdarova, M. (2008). Politicheski systemy i vynshna politika na balkanskite drzhavy, Sofiya: UI Stopanstvo, 414 s.
9. Chavdarova, M. (2008). Pet prichin za dezintegratsiya na balkanskiya etnodyrzhaven red, *Mezhdunarodni otnosheniya*, № 2, S. 35-42.
10. Delhey, J. (2012). Generalizing Trust: How Outgroup-Trust Grows Beyond Ingroup-Trust, *World Values Research*, Vol. 5, № 3, P. 46-69.
11. Parsons, T. (1991). *The Social System*, New York: Routledge, 575 p.